

УДК 82:316.77

Ольга Біличенко,
доцент кафедри ЗРМ і ТІЛ Слов'янського
державного педагогічного університету

Функціональні особливості художньої літератури в системі соціальної комунікації

У статті розглянуті основні функції художньої літератури в системі соціальної комунікації з урахуванням сучасних соціокультурних умов.

Ключові слова: соціальні комунікації, художня література.

Постановка проблеми. Уявлення про художню літературу як про одкровення було притаманне суспільству завжди. Такий погляд на літературу зберігся і у XXI столітті, зазнавши деяких трансформацій. Це пояснюється тим, що істинні твори літератури відновлюють цілісність світосприймання. Вони повертають нам відчуття гармонії світу і дають можливість пережити причетність до світобудови, відчуття зв'язку світу із соціумом.

Внутрішньо-світоглядні зміни, що переживає зараз вітчизняна культура, боротьба символів, структур, станів та світобачень поставили необхідність дослідження функцій художньої літератури в сучасному суспільстві.

Вивчення функціональних особливостей літератури почалося давно і йшло різними напрямками: дослідження проблематики літературних смаків; вивчення характеру впливу літератури на суспільні уявлення; розуміння літератури, сюжетів літературних творів як смислових зразків соціальної взаємодії культурних механізмів, що забезпечують єдність сучасного суспільства; поєднання історичної поетики й культурології з елементами соціологічної інтерпретації; розуміння літератури як втілення та відображення духу епохи.

Інтенсивність вивчення цієї проблематики не зменшується з часом, що свідчить про її *актуальність*. Різним аспектам зазначеної проблеми присвячено багато наукових досліджень, серед яких необхідно назвати роботи Л. Гудкова, Б. Дубіна, Н. Зоркої [1; 2]. У працях цих фахівців виділялися літератури в сучасному суспільстві.

Науковці по-різному окреслюють функції художнього твору, називаючи різну їхню кількість. Так, Я. Мукаржовський зазначав, що літературна функція — це вплив на суспільство в напрямі певної цінності [5]. К. Фрумкін виокремлює в художній літературі три основні соціальні функції: естетична, яку щодо "нижчих" жанрів називають розважальною; соціально-комунікаційна; інформаційна або пізнавальна [7].

Метою нашої публікації є спроба узагальнити погляди на означену проблему та виділити основні функціональні особливості художньої літератури в системі соціальних комунікацій.

Поставлена мета обумовила такі *завдання*: визначити соціокультурні умови, в яких існує сучасна художня література; виокремити основні найважливіші функції, що притаманні їй в сучасному суспільстві.

З функціональної точки зору художньою літературою буде вважатися будь-який словесний текст, який у межах

певної культури здатен реалізовувати естетичну функцію. Література належить інформаційно-комунікаційному простору. Формування її функцій або їхня зміна пов'язані із перетворенням у соціумі. Вплив літератури на суспільство в певні моменти його розвитку може бути надзвичайним, а інколи навіть визначним — це періоди, коли відбувається кристалізація суспільства. Але необхідно зазначити, що ступінь впливу творів художньої літератури на соціум не визначається ні жанром, ні якістю художніх текстів; його можуть справляти як геніальні твори літератури, так і посередні, або й навіть слабкі. Як зазначає В. Льганасва, в суспільстві відбувається заміна не засобів, а модифікуються, видозмінюються їх функції [3, с. 10].

Зміни в сучасній культурі знайшли масштабне відображення в художній творчості, яка віддзеркалює сучасний світ культури. Один із суттєвих аспектів цього явища — її гібридизація, штучне поєднання різних культурних світів, що так часто спостерігається в художній творчості, зокрема у тих її видах, що орієнтовані значною мірою на естетику постмодернізму з його установкою на реконструкцію, колажність, "мозаїчність" сприймання, оцінку та конструювання соціокультурної реальності.

Основною функцією художнього твору є естетична. Сутність її полягає в тому, що художня література приносить задоволення і заповнює вільний час. Естетична та ідеологічна функції, так само внутрішньо притаманні мистецькому твору, випливають з їхньої природи. Як відомо, світ будується та розвивається за законами краси. Але у повсякденні вона розпорошена, затьмарена прозою життя. Тільки мистець за допомогою уяви, інтуїції у своєму творі акумулює красу світу. Навіть явища, цілком протилежні красі, як-то образи смерті, руйнування, страждань, жорстокості, мають своє естетичне виправдання, оскільки служать утвердженню добра, любові, досконалості та краси.

Читач здатен сприймати і творити красу завдяки відчуттю прекрасного, тобто того, що має у собі вияв найвищої цінності життя. Відчуття прекрасного закладено у кожному генетично, воно є основою духовного начала в людині. Мистець розглядає світ, визначає систему цінностей з позицій свого естетичного ідеалу. Естетичним ідеалом є вищий рівень прекрасного, уявлення про належне як про прекрасне, ті явища, які наближаються до його естетичного ідеалу, мистець сприймає і відтворює позитивно; ті, що протилежні йому — негативно. Наприклад, у художньому світі в циклі

повістей "Вечори на хуторі біля Диканьки", "Миргород", "Петербурзькі повісті", "Ревізор", "Мертві душі" виділяються два центри: Україна як уособлення космосу, гармонії, життєствердження, краси і Петербург — хаосу, дисгармонії, потворності. Герої Гоголя залежно від їхньої душевної суті тяжіють до того чи іншого центру. Спостерігаючи, художньо відтворюючи життя, митець виділяє в ньому два протилежні полюси — прекрасне і потворне — і відповідно між ними розділяє життєві явища.

Соціально-комунікаційна функція художньої літератури дуже складна, оскільки може виконувати її тільки надзвичайно відомий літературний твір, але не завдяки своїй довершеності, а в силу своєї популярності. Виступати каталізатором соціальних комунікацій відомі літературні твори можуть тільки тоді, коли їх порівняно небагато — тобто існує кількісна межа. Смысл цієї функції полягає в тому, що твір художньої літератури консолідує соціальну групу, в якій він користується популярністю. Коло загальновідомих творів виконує функцію міфології того чи іншого суспільства, а міфологія є стрижнем культури й інтегратором комунікації.

Треба зазначити, що умови, необхідні для реалізації соціально-комунікаційної функції, часто несумісні з тими, які потрібні для виконання естетичної функції. Такі дослідники, як К. Фрумкін, зазначають, що спільної елітарної літератури фактично не існує, тому що елітарна література — це не тільки література "вищого гатунку", а й література для еліти [7].

Науковці відзначають кризу соціально-комунікаційної функції в сучасних умовах, що полягає в несумісності умов реалізації цієї функції з тими, які необхідні для здійснення естетичної функції. Масова література багатом відома, але не всім подобається. Субкультурна література приводить скоріше до розподілу, а не до консолідації, об'єднання.

Інформаційна функція тексту полягає в тому, що комунікація служить насамперед передачі інформації. Інформаційна або пізнавальна, яка відноситься до соціальних, відіграє роль засобу пізнання; письменник виступає в ролі експерта, тобто людини, яка знає те, чого не знають читачі, і те, що може бути для нього цікавим і значущим. Автор перетворюється на такого арбітра, виконуючи роль мислителя. Він здійснює важливу розумову роботу, на яку не здатні ті, хто не претендує на роль мислителів, арбітрів і чії інформаційні можливості не виходять за межі досвіду пересічного читача.

Літературний твір завдяки мистецькій інтуїції, творчому генію його автора надзвичайно розширює межі людського пізнання, проникаючи у сфери, часто не доступні для науки. Прикладом можуть бути наукові передбачення, здійснені у творах Жюль Верна, Герберта Уеллса, інших фантастів; історіософські передбачення Т. Шевченка, Є. Маланюка; проникнення у сферу людської психіки В. Підмогильним, Б. Антоненком-Давидовичем. Художній твір передає інформацію про новий досвід або нове тлумачення вже знайомого досвіду, або вираження чогось такого, що ми пережили, але для висловлення чого нам бракує слів; тим самим художні твори збагачують наш духовний досвід і здатність до сприйняття навколишнього світу.

Серед додаткових соціальних функцій художнього твору виділяється ідеологічна. Іноді говорять у цьому зв'язку про суспільну, суспільно-політичну чи соціальну функцію. Ідеологія — в найширшому розумінні — вчення про ідеї. Її ще розуміють як суспільну свідомість або світогляд, а також як систему політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних поглядів. Найчастіше під ідеологічністю твору розуміють його вплив на читача з позицій тієї чи іншої ідеології: націоналізму, представниками якого є Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга, Ю. Липа, Л. Костенко,

В. Симоненко, В. Стус; націонал-комунізму — М. Хвильовий; комунізму — М. Бажан, Ю. Збанацький, Ю. Смолич; соціалізму — П. Грабовський, М. Коцюбинський, В. Винниченко; демолібералізму — І. Драч, Д. Павличко, В. Коротич, Ю. Андрухович, О. Забужко.

Не завжди усвідомлюють, що будь-який твір, як і його автор чи реципієнт, є носієм тієї або іншої ідеологічної системи. Тоді з'являються твердження про так зване чисте мистецтво, аполітичних письменників. Але значна кількість філософів і вчених застерігають від такої позиції як виявлення прихованої ідеології. К. Фрумкін підкреслює, що твір художньої літератури прокладає між людьми надзвичайного роду канали потенційної комунікації. Але для того, щоб у суспільстві було якнайбільше таких каналів, необхідно, щоб у суспільстві були популярні книги.

Розкриваючи соціальні функції літератури, не можна не торкнутися особистості письменника, його майстерності. Але до інформаційної функції літератури його майстерність має опосередкований характер. Вона відіграє важливішу роль у відтворенні розважальної функції, де на перший план виходить вміння побудувати сюжет, висловлюватися, володіння мовою. Літературна майстерність дає можливість створити досконалу літературну форму, але не стосується змісту твору.

Названі функції тісно переплетені між собою і рівнозначні. У певному творі — залежно від його жанрової, стильової своєрідності — переважає якась одна або дві з названих функцій, але в будь-якому — більшою чи меншою мірою проявляється кожна з означених функцій. Чим багатший внутрішній світ людини, тим повнішою буде взаємодія її з літературою. Художня діяльність індивіда, для якої характерна відсутність відповідних потреб у літературі, може вважатися неповною. Можливо, що в різні вікові періоди життя ті чи інші функції мають різний ступінь сформованості, одна або декілька взаємопов'язаних потреб виступають як "домінанти" вибору конкретної книги, характеру читання, осмислення. При цьому інші духовні потреби індивіда забезпечують багатство сприймання, перебудову мотивів у процесі читання.

Чим більше однакових книг читають люди, тим більше в їхній мові однакових асоціативних ланцюжків, метафор та символів. Видання прокладає між людьми особливого роду канал комунікації. Але для того, щоб у суспільстві була велика кількість таких каналів, які створюють твори художньої літератури, потрібно, аби у ньому були відомі, популярні книги. Крім того, спільні літературні пам'ятки пов'язані із самовизначенням та консолідацією нації. Спільний корпус прочитаних видань сприяє консолідації прошарку освічених людей, інтелігенції. Обізнаність з канонічними текстами та використання в мові ремінісценцій з них, за переконанням К. Фрумкіна, об'єднує "освічений клас", водночас виокремлюючи його з решти суспільства [7]. За таких умов популярні книги виконують не тільки практичну, скільки саме ідентифікаційну функцію. У певній спільноті людей виробляється звичка посилатися на одні й ті самі літературні джерела, цитувати їх, вживати у розмові однакові висловлення, крилаті вирази, почерпнуті з них. Іншими словами, утворюється своєрідна "літературна каста". У відповідності з цим, окремі угруповання сформовані всередині суспільства відрізняються усвідомленістю власної корпоративної винятковості — у них формуються різні тексти-ідентифікатори.

Під впливом суспільства, яке постійно змінюється, та його потреб функції літератури також постійно зазнають зміни. Але, враховуючи "соціальне замовлення", вона зберігає своє обличчя, постійно утримуючи баланс на межі соціальної системи, відтворюючи її і не повторюючись до кінця.

Література, з одного боку, вимагає від людини великих зусиль, а з іншого — дає їй значно більше можливостей порівняно з іншими видами мистецтва. Це відбувається внаслідок того, що словесне мистецтво втілюється переважно в надзвичайно абстрактних графічних і знакових формах (словах), які читач повинен перетворити в образи дійсності. Крім того, оперуючи реаліями відомого читачу світу, література створює інший світ, одночасно подібний або відмінний від нього. Вона не тільки може перетворювати звичайні речі на надзвичайні, а й примушує нас усвідомлювати дійсність.

Функції, які виконують твори художньої літератури в суспільному житті, полягають в тому, щоб засобами художніх образів формувати естетичні погляди людей як специфічні канали регуляції їхньої діяльності та шляхом вироблення певних ідеалів й прагнень створювати відповідні настрої, спонукати до тої або іншої дії.

Свого часу Ю. Лотман зазначав, що в період виникнення тієї або іншої системи культури створюється певна, притаманна їй структура функцій і формується система відносин між функціями і текстами [4, с. 20]. Потім період організації закінчується, і відома визначеність у співвіднесеності ланцюгів поступається місцем упорядкованості, що означає зменшення інформаційного обсягу системи. У цей момент відбувається зміна естетичних теорій. На цій стадії система функцій і система внутрішньої побудови текстів може звільнитися від існуючих зв'язків і вступати в нові комбінації: іншими стають ціннісні характеристики; "низ", "верх" культури функціонально міняються місцями. Тексти, що виконують естетичну функцію, швидше нагадують літературні. Далі настає етап формування нової системи ідейно-художніх кодифікацій, у результаті чого між структурою текстів та їхньою функцією формується нова система відносин.

Художня література за своєю природою парадоксальна, і питання про її функції також вимагає пояснення через парадокс. Так, комунікаційна функція притаманна будь-яким текстам, але роль кожного з них у комунікації різна. На інформацію, яка повідомляється у художньому тексті, накладається відбиток щодо прагнення завдяки цьому тексту зобразити світ загалом. Таким чином, первинною для нього стає інформація про найсуттєвіші, основоположні проблеми світобудови, питання, відповіді на які зазвичай не знає ні читач, ні письменник. Авторська особистість розкривається в художньому тексті не прямо, а опосередковано — через ставлення до подій створеного ним художнього світу та норм і правил, які використовуються при створенні цього світу.

Внаслідок цього читання художнього тексту потенційно містить в собі функцію спілкування особистостей (у нашому випадку автора та читача), у ході якого порушуються теми, про які не йдеться в інших сферах комунікації. Тим самим воно розкриває дух особистості, нації, епохи.

Спільними для всіх комунікаційних засобів виступають найважливіші функції спілкування: інформаційна — всі ці засоби здатні повідомляти інформацію про предмети, про властивості, явища, дії і процеси; експресивна — виражається не тільки словами, а й оціночна інформація про реалії навколишньої дійсності, і прагматична — передається установка, яка справляє певний вплив на комуніканта і викликає його адекватну реакцію у відповідності з соціальною нормою мовленнєвої поведінки. Отже, у функціональному плані комунікаційні засоби рівноправні, хоча й не рівноцінні. Вони можуть розрізнятися за своїм навантаженням.

Функціональна спільність комунікаційних засобів дає можливість розглядати їх в узагальненому плані, як знаки — матеріально-ідеальні утворення (мають форму і зміст), що

репрезентують реалії навколишньої дійсності, оцінюють їх і визначають мотивацію та соціальні норми поведінки. Абстрагуючись від природних відмінностей комунікаційних засобів, Г. Почепцов стверджує, що всі вони виступають знаками, оскільки виконують інформаційне, експресивне та прагматичне призначення, і на цій основі можуть розглядатися як елементи комунікаційної системи найузагальненішого рівня — інтеграційного [6]. Виокремлення такої системи має гносеологічну і методологічну доцільність, оскільки уможливило виявлення загальних закономірностей комунікації в одній або декількох реаліях, у різних середовищах навколишнього світу, а також зіставляти різні системи щодо їхньої інформаційної самодостатності та функціональної взаємодії, а також впливу на комунікантів.

Незважаючи на спільність функцій, у комунікаційних засобах вони реалізуються по-різному: у знаках — через інтеграцію (інформаційних ознак, образів — через синтезування ознак (в типовому або генералізованому вигляді), словах і словосполученнях — через диференціацію, жестах — через конкретизацію, термінах — через спеціалізацію. Така структурність комунікаційних засобів обумовлена властивістю передавати інформацію з різним ступенем узагальнення. Ця властивість є суттєвою і невід'ємною характеристикою комунікації загалом та соціальної зокрема. Тому вона розглядається як соціальна характеристика спілкування. На відміну від рівневої організації мови, побудованої на принципі чіткої ієрархії одиниць, комунікаційні рівні не передбачають послідовного включення один в одного і вільно взаємодіють.

У суспільстві, вільному від централізовано нав'язуваних поглядів, естетична та соціально-комунікаційна функція художньої літератури починають працювати в протифазі. Чим більше художня книга відповідає смакам однієї людини, тим більше вона не відповідає смакам іншої, таким чином надзвичайно гарна з точки зору певної особи художня книга не може виступати джерелом додаткових соціальних зв'язків її прихильника з оточуючими людьми.

Виходячи із перелічених функціональних особливостей художньої літератури, можна назвати декілька аспектів, що визначають її місце в сучасних соціокультурних умовах:

- фіксація дієвої сутності людини завдяки розкриттю головного гуманістичного аспекту культури;
- відображення розвитку людини в культурі, розкриття творчого аспекту культури;
- відтворення спрямованості духовного розвитку особистості та соціуму через розкривання ціннісно-регулятивного аспекту культури.

Взаємодія всіх цих аспектів дає можливість розглядати художню літературу як культурний феномен не тільки внаслідок свого зв'язку з людиною та світом її культури, а й за рахунок впливу на розвиток особистості.

Дослідники переконані, що художній літературі притаманні три головні соціальні функції: по-перше, естетична, яку щодо "низьких жанрів" інколи називають розважальною, по-друге, соціально-комунікаційна, по-третє, інформаційна або пізнавальна. К. Фрумкін зазначає, що визначення "криза художньої літератури" може об'єднувати три різних кризи, а саме кризи літератури як засобу розваги, засобу соціальної комунікації або засобу пізнання [7].

Висновки. Таким чином, названі функціональні особливості тісно переплетені між собою і рівнозначні. У певному творі — залежно від його жанрової та стилісової своєрідності — переважає якась одна або дві функції. Наприклад, у філософському романі — пізнавальна, у байці — виховна, у

пейзажній ліриці — естетична, у детективі — ігрова. Але у будь-якому літературному творі більшою чи меншою мірою проявляється кожна з означених функцій.

Криза художньої літератури — це криза її соціально-комунікаційної функції, яка полягає в тому, що умови, необхідні для її реалізації, часто стають несумісними з умовами, необхідними для реалізації естетичної функції.

Список використаної літератури

1. Гудков Л. Д. Литература как социальный институт. Статьи по социологии литературы / Л. Д. Гудков, Б. В. Дубин. — М. : Новое лит. обозрение, 1994. — 352 с.
2. Дубин Б. Идея классики и ее социальные функции / Б. Дубин., Н. Зоркая // Проблемы социологии литературы за рубежом. — 1983. — С. 40—82.
3. Ильганаева В. А. Гармонизация культурной среды в условиях информационного общества / В. А. Ильганаева. — Х. : ХДАК, 1996. — 36 с.
4. Лотман Ю. М. О содержании и структуре понятия "художественная литература" / Ю. М. Лотман // Проблемы поэтики и истории литературы. — 1973. — С. 20—36.
5. Мукаржовский Я. Исследования по эстетике и теории искусства / Ян Мукаржовский. — М. : Искусство, 1994. — 605 с.
6. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. — К. : Ваклер, 2003. — 651 с.
7. Фрумкин К. Кризис художественной литературы с точки зрения ее социальных функций / К. Фрумкин. — Режим доступа: http://nounivers.narod.ru/pub/kf_bell.htm. — Загл. с экрана.

В статье рассмотрены основные функции художественной литературы в системе социальной коммуникации с учетом современных социокультурных условий.

This article is considered basic estimations of fiction in the system of the social communication of the modern social-cultural condition.

Надійшла в редакцію 26 червня 2012 року